

How is the term विभक्ति defined by Panini?

लस्य । ३.४.७७

तिप्-तस्-झि-सिप्-थस्-थ-मिप्-वस्-मस्-त-आतां-झ-थास्-
आथां-ध्वम्-इङ्-वहि-महिङ् । ३.४.७८ [लस्य]

तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथम-मध्यम-उत्तमाः । १.४.१०१

तान्येकवचन-द्विवचन-बहुवचनान्यनेकशः । १.४.१०२ [
तिङ्स्त्रीणि त्रीणि]

सुपः । १.४.१०३ [एकवचन-द्विवचन-बहुवचनान्यनेकशः]

सु-औ-जस्-अम्-औट्-शस्-टा-भ्याम्-भिस्-डे-भ्याम्-भ्यस्-ङ्सि-
भ्याम्-भ्यस्-ङस्-ओस्-आम्-ङि-ओस्-सुप् । ४.१.२

विभक्तिश्च । १.४.१०४ [सुपः, तिङः, त्रीणि त्रीणि]

लः परस्मैपदम् । १.४.९९

तडानावात्मनेपदम् । १.४.१०० [लः]

तिङ्स्त्रीणि त्रीणि प्रथम-मध्यम-उत्तमाः । १.४.१०१

वृत्ति = तिङः अष्टादश प्रत्ययाः त्रीणि त्रीणि यथाक्रमं प्रथम-
मध्यम-उत्तम-संज्ञका भवन्ति ।

तान्येकवचन-द्विवचन-बहुवचनान्यनेकशः । १.४.१०२ [

तिङ्स्त्रीणि त्रीणि]

वृत्ति = तानि तिङ्स्त्रीणि त्रीणि एकशः= एकैकं पदं क्रमेण
एकवचन-द्विवचन-बहुवचन- संज्ञकानि भवन्ति ।

सुपः । १.४.१०३ [एकवचन-द्विवचन-बहुवचनान्यनेकशः]

वृत्ति = सुपश्च त्रीणि त्रीणि एकशः= एकैकं पदं क्रमेण
एकवचन-द्विवचन-बहुवचन- संज्ञकानि भवन्ति ।

विभक्तिश्च । १.४.१०४ [सुपः, तिङः, त्रीणि त्रीणि]

वृत्ति = सुपः तिङश्च त्रीणि त्रीणि विभक्ति-संज्ञकानि च
भवन्ति ।

कृत् and सनादि प्रत्ययाः

कृत् प्रत्ययाः (Yield new pratipadikas)

कृदतिङ् । ३.१.९३ [धातोः, प्रत्ययः] (This अधिकार extends to end of 3.4.77)

पद छेद = कृत् अतिङ् -> संज्ञा सूत्र

वृत्ति = अस्मिन् धात्वधिकारे तिङ्भन्नाः प्रत्ययाः कृत्-संज्ञकाः भवन्ति

In this dhatu adhikara (3.1.91 to 3.4.end) the pratyayas other than तिङ् get the name कृत्.

The addition of a कृत् प्रत्यय to a धातु yields a प्रातिपदिक called a कृदन्त (कृत् प्रत्ययः अन्ते यस्य सः – that which ends in a कृत् प्रत्यय). Krdantas are a very significant source of paratipadikas and an important component of the language.

सनादि प्रत्ययाः (Yield new Dhatus)

सनाद्यन्ताः धातवः ॥ ३.१.३२

वृत्ति = सनाद्यन्ताः समुदायाः धातुसंज्ञकाः भवन्ति

Pratyayas between 3.1.5 and 3.1.32 are called सनादि प्रत्यय (सन् आदिः येषाम् ते = List of pratyayas beginning with सन् defined in 3.1.5) .

These pratyayas when added to dhatus yield new (derived) dhatus. Such dhatus are called सनाद्यन्त-धातवः (सनादि प्रत्ययाः अन्ते येषाम् ते – dhatus ending in a Sanadi pratyaya). These pratyayas can be strung one after another in different permutations to yield dhatus with different meanings.

सार्वधातुक and आर्धधातुक प्रत्यय defined

तिङ्-शित् सार्वधातुकम् । ३.४.११३ [धातोः प्रत्ययः परश्च]

वृत्ति = धातोर्विहिताः तिङः शितश्च प्रत्ययाः सार्वधातुकसंज्ञका भवन्ति.

Here धातोर्विहिताः means धातोः इति संशब्दनेन विहिताः - i.e. the pratyayas which are ordained to come after a dhatu (by परश्च ३.१.२) when the word "dhatu" is specifically mentioned. (This condition is needed to prevent certain pratyayas like in 3.1.5 and 3.1.6 following a dhatu from getting classified as either Sarvadhātuka or Ardhadhātuka)

The तिङ् and शित् pratyayas ordained to come after a dhatu (by परश्च) and by a specific word “धातोः” are called सार्वधातुक pratyayas.

Are all शित् pratyayas in the sutrapatha सार्वधातुकम्?
No – the scope is determined by the presence of the word “धातोः” in the sutra ordaining a pratyaya (The word may come down via anuvrtti) i.e. the pratyayas which come after a dhatu and also where the word “धातोः” is explicitly present.

The word “धातोः” is brought in by the following sutras:

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ॥ ३.१.७

धातोः एकाचो हलादेः क्रिया-समभिहारे यङ् ॥ ३.१.२२

(extends up to ३.१.९०)

धातोः ॥ ३.१.९१ (This अधिकार extends to end of 3.4)

This means that the pratyayas under consideration here are those that immediately follow a dhatu (by the परश्च ३.१.२ अधिकारा सूत्रा) plus there is presence of the word धातोः.

Therefore the sutra vrtti means - The तिङ् and शित् pratyayas ordained to follow a dhatu and where the sutra includes the word धातोः, get the name of सार्वधातुक pratyayas.

आर्धधातुक is an apavada to sarvadhātuka and the pratyayas to be considered are all pratyayas considered for sarvadhātukas (i.e. All pratyayas which come after a dhatu and where the sutras include the word धातोः) But being an apavada – only those pratyayas which are not सार्वधातुक get the name आर्धधातुक -

आर्धधातुकम् शेषः। ३.४.११४ [धातोः प्रत्ययः परश्च]

वृत्ति = धातोर्विहिताः शेषाः (तिङ्-शित्-भिन्नाः) प्रत्ययाः
आर्धधातुकसंज्ञका भवन्ति । तिङ्-शितं वर्जयित्वा अन्यः
प्रत्ययः शेषः।

Therefore the sutra vrtti means - The pratyayas ordained to follow a dhatu (and where the word “धातोः” is explicitly present) excluding सार्वधातुक pratyayas get the name of आर्धधातुक pratyayas.

The शेषः in the above sutra stands for pratyayas remaining (after some were defined as सार्वधातुक) within the pratyayas ordained after a dhatu (by धातोः).

The above two sutras are the general rules governing the classification into these two categories.

Then a few more pratyayas which would have been classified as सार्वधातुक by the general rule are explicitly defined to be आर्धधातुक as below:

लिट् च । ३.४.११५ [आर्धधातुकम्]

लिङाशिषि । ३.४.११६ [आर्धधातुकम्]

छन्दस्युभयथा । ३.४.११७ [आर्धधातुकम्]